

Ігор
Шуваєв

НЕЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЧОЛОВІЧІСТЮ (від XVIII сторіччя до сьогодення)

Пропоновані міркування є спробою окреслити ті силові лінії, навколо яких розташовані елементи технології самості у зв'язку з чоловіком в останні кілька сторіч. Самість — не є те саме, що ідентичність, оскільки включає в себе і власне своє буття. Це означає, що йдеться не про ідентичність чоловіка, а про буття чоловіка, тобто постає питання «Що означає бути чоловіком?». Відповіді розгортаються у дискурсивних практиках. Ідеться не про практики дискурсів, а про взаємопов'язані дискурси та практики. Масив цих дискурсивних практик регіонально варіює і є сукцесивним, тому в пропорованих міркуваннях у ліпшому разі окреслено лише ідеально-типові ознаки або елементи. Ці міркування навіть у формі ствердження є припущеннями, хоча й відтворюють елементи у найрізноманітніших текстах. Необхідно взяти до уваги, що ці дискурсивні практики розгортаються впродовж тривалого часу, вони є свого роду текстопороджувальними настанови, які генерують нові варіабельні тексти, сполучені з відповідною практикою або її елементами.

Приблизно до XVIII сторіччя чоловік є свого роду гарантом (соціального) порядку. Це відтворено й у мові. Моральнісність, *virtus*, тобто порядність, етичний порядок перебуває в одному шеругу зі словом *vir*, чоловік. Так само й у давньогрецькій. Один з кардинальних характерів — *andreia*, сміливість, а чоловік — *anēr*. Але це не означає, що жінка не може бути сміливою, моральнісною. У свою

чергу, *fortuna* — феномен жіночого роду і означає щось непостійне, мінливе, випадкове. Мабуть, ця дискурсивна практика тісно сполучена з гуморальною теорією, з уявленнями про соки, що циркулюють у людині.

До XVIII сторіччя чоловічість не є універсальною формою. Чоловічість є прикладом, прообразом, в якому відтворюються владні відносини, але вона не є універсальною. Можна, наприклад, фіксувати чернечу, лицарську, шляхетну форму. Але селянина не можна зіставити зі шляхтичем. Натомість королева, наприклад, може бути королем, якщо набуває форми його прояву. Існують ієрархії та соціально-станові каталоги моралі. До XVIII сторіччя існує одностатева модель [Laqueur, 1990]. Це можна пояснити так: жінка — це той самий чоловік, тільки здатний народжувати. Це відтворюється і в політичній анатомії. З XVIII сторіччя виникає двостатева модель, вкорінена у біології або у певним чином сприйманій натуральній фактичності. Ця модель водночас має на увазі й тему сексуальності. Але ж існує вернакулярний світ, на який слушно вказує та який аналізує Іван Іліч [Ilich, 1982; Ilich, 1995].

Чоловік і жінка в принципі однакові істоти з різними властивостями. Вони не рівноправні, але вони узгоджені у вернакулярному світі. Вернакулярне — вдома породжене, зроблене, вживане, від генерації до генерації передаване й покращуване. Вернакулярний світ сполучений з укоріненням та розширенням цього коріння. Чоловік і жінка узгоджені, хоча прикладом переважно є чоловік. Це відтворюється і в мові, у мовленнєвій практиці. Латиською до кінця XIX сторіччя на позначення жінки вживали слово «*vīrene*», тобто чоловік у жіночому роді. А дружину сина називали *dēlene*, сїнова. До речі, так само німецькою — *Söhnerin*. Дружина брата — *brālene*, щось на зразок «братова» тощо. Це, звичайно, не означає, що жінку не відрізняли б від чоловіка.

Двостатева модель виникає в індустріальному світі, де домінує статево нейтральна економіка, яка передбачає унісексуальне розгортання. Отже, чоловік і жінка можуть бути рівноправними виключно як унісексуальна робоча сила. У цьому економічному світі неможливо подолати сексизм та нерівноправ'я. Що більше заробляє чоловік, то менше заробляє жінка. Модерністична сучасна економіка і національна держава підвладні сексизмові. Індивід, який готовий працювати і прагне майна, конституційований як *ne-utrum*. Це контрастує із двостатевою моделлю, вкоріненою у біології. «Шлюб» стає ключовим у розумінні «безстатевого», у шлюбі домінують «роль», «обмін» тощо. Не випадково дедалі частіше говорять про сексуальних партнерів, шлюб стає свого роду ареною партнерських відносин, або партнерським підприємством, що зазнає банкрутства не рідше, ніж інші економічні підприємства.

У вернакулярному світі праця є статево нейтральною. Це відтворено навіть у знаряддях праці. Наприклад, цілком ясно, що серп — це жінка, а

молот — це чоловік. Але робота узгоджена, одна неможлива без іншої. Це не означає, що існують чоловіча та жіноча роботи. Чоловік може по-ратися в хаті, працювати в саду чи на городі, а жінка може мандрувати та гендлювати. Варіанти узгодженості є різні. Натомість в індустріальному світі зняття праці уніфіковано в інструменти. Хоча й у роботі важлива робоча сила, яка немовби забезпечує рівноправ'я, Але у поділі праці та в її оплаті домінує нерівноправ'я. Трансформувалася й сама праця. Ще сторіччя тому, наприклад, жінка для готування сніданку пішла в комору, взяла яйця, відрізала шмат сала та й приготувала наїдок. Зараз вона вирушає в супермаркет, купує десь кимось виготовлене масло, десь вироблені (але не знесені!) яйця. Тоді вона сідає в машину, яку потім залишає в гаражі чи на стоянці, пхається на, скажімо, сьомий поверх, а тоді, отямившись на кухні, вмикає якусь електротехніку, що готує яечню чи то омлет. Необхідні знання збільшилися, вкладена праця — так само, до того ж немає впевненості, що куплено саме те, що треба. Нічого не змінює й те, що замість жінки це робить чоловік. Марнування зусиль та дедалі більших знань збільшилося. У вернакулярному світі працювали вдома, поблизу дома (якщо вже вирушали на заробіток, то, може, й надовго, а так працювали на одному місці). Зараз ситуація змінилася, позаяк робочий час — це не тільки час, необхідний на робочому місці. Туди треба потрапити, звідти необхідно повернутися додому..

Індустріальному світові притаманні ознаки безстатевого світу, проте водночас виокремлюється статевоідмітне. До того ж виокремлюване є відмінним, наприклад, матка від XVIII сторіччя у порядкуванні поліції — це публічна територія, яка вже не у розпорядженні самої жінки, бо це орган продукування дітей. Тут треба пояснити. До XVI сторіччя жінки (у множині, колективно) є джерелом нового життя. У публічній свідомості — і юридично, і в медицині — дитина у розпорядженні жінки. Чиновників не турбує, якщо дитина, наприклад, померла від задухи, оскільки мати взимку надто сильно притиснула її до себе у ліжку. Таких прикладів безліч. Але поступово лоно стає свого роду пренатальним гаражем. Ембріон сприймають як ще не народженого підданого або громадянина держави. Засоби позбавлення від нього стають першим зіллям, яке чиновники забороняють на ринку або передають у розпорядження медиків. Юридично жінка стає свого роду органом продукування, тобто двоногою маткою. Отже, виникають секс, сексуальність. *Sexus* зовсім уже не стать, у ліпшому разі може йтися про кооперацію партнерів у сексуальних процесах.

Виникнення пренатального гаража узгоджене з перетворенням оселі на місце перебування, стоянку, на місце знаходження. Ідеться про стоянку чи місце знаходження для сексуального партнера, щоб той регенерував. Регенерація відбувається принаймні у двох аспектах. Один є сексуальним. Інший є регенерацією сил, щоб робітник кожного ранку міг би заванта-

жити власну робочу силу в машину або в громадський транспорт і доставити її до роботодавця, який найняв її на певний час. Місце перебування і нагадає гараж, якщо мати на гадці, якого значення надають місцевому автопарку. А у вернакулярній культурі побутування і життя є чимось одним. Побутування передбачає врахування минулого, підтримування минулого. Зараз минуле стало індустріальним підприємництвом, забезпечуючи кожному місцеперебуванню те, що називають повідомленнями, і можливість уявити минуле. Побутування — це життя у сплетінні звичок. У звичці впізнають себе і світ, в якому можна побутувати, тобто йдеться про життєвий світ, *Lebenswelt*. І зараз люди намагаються побутувати, але не будь-який гуртожиток, обжитий простір є таким, що передбачає обживання. У гаражі можна певний час перебувати...

Гендерні дослідження переважно не помічають вернакулярного світу, бо в них здебільшого йдеться про абстракції, перетворені на реалії. Користування всезагальними позначеннями, із привнесенням у них надчасової ідентичності, лише заплутує історію культури та сучасний життєвий світ. Це стосується і чоловіків і жінок. Найпростішим прикладом заплутування є рідна мова і так звана вивчена «рідна мова». Рідна мова зрощена з побутуванням, а навчають літературної мови, причому навчають професіонали. Ще Роза Майредер писала у своїй праці «До критики жіночості» (1905): «Жінка як абстракція існує лише в голові мислячого суб'єкта... жінка як індивід існує сама по собі» [Mayreder, 1996: S. 226]. Вона, до речі, слушно зауважує: «Велосипед сприяв емансипації жінок вищих верств більше, ніж жіночий рух загалом» [Mayreder, 1996: S. 138].

Сучасна безстатевість світу вкорінена у християнстві, принаймні у християнстві можна знайти одне коріння безстатевості. Християнство зароджується й розгортається за умов одностатевої моделі. У християнстві це навіть радикалізується та універсалізується, адже, як відомо, немає ні чоловіка, ні жінки. Розгортання християнського погляду принаймні потрійне. Новий рід або стать, тобто християнин, є *hyperanthrōpos*, тобто це надлюдина. Це виявляється як безстатевість, нібито насправді немає ні чоловіка, ні жінки. Інший варіант — андрогінність. Але найжиттєздатнішим та найефективнішим є третій варіант — дисциплінарна сексуальність, за збереження установки, що немає ні жінки, ні чоловіка. Але супруг-чоловік — це голова й визначник. А жінка — слухняна, сервільна істота. Її стримують словами та биттям — таким є зізнання Августина, який розробив вчення християнської любові. Бити — означає виражати любов. Найважливішою є любов Бога, і в цьому розумінні справді немає ні чоловіка, ні жінки. Жінка призначена для розмноження, в якому й розгортається дисциплінована сексуальність. До жінки не наближаються із жагою, і вона не повинна відчувати й переживати щось подібне. Ідеться про злягання без жаги та задоволення, це мов служба Бога. Згодом місце Бога заступають цар, держава, нація.

Окреслені процеси та елементи сполучені з дискурсивною практикою, якій досі не надто приділяли увагу, тобто з негативною андрологією [Kucklick, 2008]. У розгортанні індустріалізму, модернізму проблеми мають чоловічу конотацію. Чоловік, чоловічість — головна проблема. Це незадоволення чоловіком, чоловічістю, що водночас є ресентиментом сучасності із собою.

Німецький філософ Ергард Якоб Шпренгель 1798 року видає книгу «Друга стаття, краща стаття», яка в принципі має на увазі брутальну фемінізацію чоловіків [Sprengel, 1798]. Шотландський просвітник Вільям Александер 1779 року публікує книгу «Історія жінки» [Alexander, 1779], в якій пише, що чоловік — небезпечний для спільноти звір, дика бестія, яку найліпше каструвати — принаймні була б нейтральна істота. Під час диференціації суспільства виявляються властивості чоловіка: насильницький, егоїстичний, асоціальний, аморальний, гіперсексуальний, нечутливий, несупільний, безвідповідальний тощо. Фіксацію цих властивостей визначає нова системна функціональність. Чоловік є свого роду монстром, сучасним дикуном; такі дискурси існують по сьогодні. Важливо лише відзначити, що на початку ці дискурси розробляли самі чоловіки.

Ці дискурси зароджуються разом із новим розумінням природного, натурального стану. Природний стан історизують та емпіризують. Мабуть, першою спробою можна вважати працю швейцарського філософа Ісаака Ізеліна «Про історію людства» [Iselin, 1768], в якій індивідуальне становлення прирівнене до історичного становлення. До того ж особливо наголущується відмінність чоловіка і жінки. Ще у Гобса немислима тиранія чоловіка, хоча він і є або може бути фізично сильнішим. Тепер ситуація перевертається, і чоловіка пов'язують з доволі давньою традицією лісовика, *homo silvestris*. Чоловіка уявляють диким, анімальним. Теодор Готліб Гіпель, друг Канта і обстоювач жіночої емансипації, висловлює це так: «Без Єви Адам звір, Єва без Адама діва монастирська» [Hippel, 1977: S. 212]. Можна сказати, що жінка є культурою, вона вища за чоловіка. Недарма праця Шпренгеля має назву «Друга стаття, краща стаття». Чоловікові належить багато від чого відмовитися, наприклад, від насилля, він повинен займатися громадською благодійністю, підтримувати затишок. Чоловікові належить і рюмсати публічно, інакше виникне сумнів, чи є він узагалі людиною. Жіночими властивостями вважають такі ознаки, як турботливість, стриманість, скромність, люб'язність, доброта тощо. Зроблений колись висновок дуже нехитрий: чоловік може стати чоловіком, ставши жінкою.

Починаючи з XVII сторіччя намагаються переосмислити себелюбовство (*amour-propre*, *self-love*, *self-interest*), її розуміють переважно негативно як любов до самого себе і згодом термінологічно оформляють як егоїзм. Але невдовзі зацікавленість у собі визнають підґрунтям будь-якої діяльності. І тут у контексті чоловічості виникає новий парадокс. У самореференцій-

ній економіці недопустима якась певна природа. Домінує негативне визначення, тобто невизначеність або ніщо, чоловік і є ніщо (у будь-якому разі сам по собі він ніщо), до того ж він у суперечності сам із собою. Німецький філософ Карл Фридрих Покельс публікує першу найважливішу працю у німецькому чоловічому дискурсі «Чоловік. Антропологічна характеристика його статі» [Pockels, 1805]. Чоловік перебуває «у жахливій суперечності сам із собою та й з усією природою» [Pockels, 1805: Bd. 2, S. 212]. Він не має мети у природі, він без певного становища. Але все одно він перебуває в історизованій та емпіризованій природі. Його становище можна схарактеризувати висловлюванням з анонімної праці 1797 року: «чоловік набагато більше схожий на тварину, ніж на людину». У певному розумінні чоловік ще нижчий за тварину. А самозміст жінки водночас є змістом усього людського роду. У лоні жінки об'єднується свій із чужим, іншим, індивід із родом. Матір, або народжувальна мати, матка (*Gebär-Mutter*) є гарантом людства. Щоправда, матка жінки, *hysterā*, є підставою її істеризації, але істеризація у XX сторіччі полягає в істеризації чоловіка.

У моделі історії людства часто виокремлюють чотири фази: мисливці-збирачі, скотарі, землероби та комерційне суспільство. Йоан Георг Форстер фази людства висловив у тілесно-статевих термінах: мускулярна, сперматична, героїчна, сенситивна [Forster, 1789]. Жінка — показник культивованості, цивілізації. Чоловікові необхідно себе контролювати й дисциплінувати, йому необхідно подолати свою дефектність. Можна вказати на доволі значущий латиський літературний образ, який по-різному мультиплікують, а саме на Лачплесиса: без жінки він ніщо. До дефективності у XIX сторіччі приєднується дискурс дегенерації. Сторіччям раніше зароджується расистський дискурс в історичному розумінні. Історик Кристоф Майнерс є першим, хто співвідніс раси з історією в опублікованій 1798 року книзі «Головні риси історії людства» [Meiners, 1798]. Дискурсивні практики є різними, тому у зв'язку із самоконтролем та самодисципліною вказу на шотландського просвітника, економіста Адама Сміта, який розробляє один з варіантів чоловічості. Іноді його згадують як автора концепції «невидимої руки», але він розробляє й теорію про *invisible man*. Чоловік є невидимим, він може влаштуватися у внутрішньому стоїчному вигнанні або на засланні.

До того ж незабаром виявляється, що існує не чоловік як такий, а функціонально спеціалізований чоловік. А це означає, що існують кілька чоловічих форм, тобто існують кілька ідентичностей, які чоловік повинен об'єднати. Русо пише, що існують фізики, геометри, поети тощо, але немає громадян. Гельдерлін вказує, що існують ремісники, мислителі тощо, але більше немає людини. Відбувається фрагментація, яка стосується переважно чоловіка, оскільки жінка свою однорідність і своєрідність зберігає. Свого роду знаком чоловіка стають формуляр, табель, компендіум. Жінки

не мають справи до буржуазного світу, їх не цікавлять державні справи, тому їхня спільнота краша. Шилер у шостому листі розглядає цю бюрократизацію життя, коли заняття стає «масштабом чоловіка» [Schiller, 1997: S. 21]. Шилер пише: «Тому в абстрактного мислителя доволі часто *холодне* серце, адже він розкладає враження, які охоплюють душу як цілісність; у гендляря (тобто ділової людини — *Geschäftsmann*. — *I.Ш.*) доволі часто *вузьке* серце, оскільки він свою силу уяви, обмеживши її одноманітним колом свого фаху, не може розширити до іншого способу уявлення» [Schiller, 1997: S.23]. Чоловік не є самодостатнім, він є неповноцінним без жінки.

Холодне або вузьке серце можна подолати фемінізацією або за допомоги жінки. Вже біля витоків «дискурсу чоловічості» з'являються міркування про ставлення до алкоголю. Покельс у трактаті «Чоловік» відводить цій темі близько 100 сторінок. Вживання алкоголю обаблює чоловіка, робить його балакучим, але невдовзі негативний аспект розгортається у дискурсі алкоголіка. Іншим варіантом надання чоловікові прийнятності є шлюб. А неприйнятне розробляється у фігурах двоякого роду. Перший тип — спокусник, звідник. Другий тип — священник, старий парубок, онаніст і солдат як репрезентант вимушеного онанізму. Елементи фігур можуть змішуватися. Існування старих дів уявляється чимось неможливим. Кант у праці «Антропологія у практичному аспекті» (1798) пише: «Жінка у шлюбі стає вільною; чоловік у такий спосіб втрачає свою свободу» [Kant, 1971: S. 656]. Нагадаю лише ситуацію, яку фіксували принаймні у соціологічних дослідженнях у Латвії. Люди зазвичай за рівноправ'я у шлюбі, але сім'ю повинен утримувати чоловік. Можна вказати на незадоволеність модернізму з чоловіком, що переходить у жіночу незадоволеність. У латиському варіанті до цього приєднується літературна дименсія нещасної жінки; щастя для неї недоступне, хоча вона цього прагне; це чуємо навіть у державному гімні.

У зв'язку зі шлюбом необхідно переглянути ставлення до Фіхте, якого впродовж тривалого часу вважали ідеологом патріархальності та легітимувальником гноблення жінок. Фіхте також розробляє негативну андрологію. Але незаміжня жінка, на його думку, має такі самі права, як і чоловік. Шлюб є вільним зобов'язанням, його існування — це воля жінки. Вона є вособленням кохання, а чоловік у цьому розумінні — найбільший телепень. Це означає, що присутність жінки робить його цивілізованим, він навчається кохати. А якщо жінка перестає кохати, то шлюб можна розірвати; це жінка принципово визначає, чи існуватиме шлюб. У чоловікові вихідним чином наявне не кохання, а статевий потяг.

У зв'язку з цим у «чоловічому дискурсі» з'являється ще одна фігура, а саме онаніст. Онаніст — це чоловік, який себе не цивілізував. Цю фігуру мультиплікують і дуже часто пов'язують з дискурсом гомосексуалізму, утвореним у ХІХ сторіччі. Фігура онаніста стосується учня, студента, виникають арени її розгортання: інтернати, військові заклади, фабрики. Фігуру

онаніста свого часу розглянув Мішель Фуко [Foucault, 1999], а докладніше проаналізував їх Герман Роледер в опублікованій 1921 року книзі «Мастурбація. Монографія для лікарів, вчителів та освічених батьків» [Rohleder, 1921]. Репертуар процедур вражає. Спеціальні дієти, «педагогіка холоду» — холодні кімнати, крижане вмивання, спеціальні ліжка... 1822 року винаходять спеціальний пояс проти онанізму, який використовують також у XX сторіччі. Цивілізувальними вважають вриси у пенісі. Полюціям та ерекції запобігають електрошоком. Використовують загрози кастрації, але найефективнішими вважають обрізання та резекцію. Із часом відбувається деприватизація пеніса, перетворюючи його на справу колективного, національного здоров'я. Ця настанова існує й у XXI сторіччі, виявляючи себе хоча б як манія обрізання.

Фройд в імагінарній лекції про жіночість вказує, що становлення жінки є складнішим, ніж становлення чоловіка. Можливо, це й так, але буття чоловіка є не менш складним. Прояснити становлення чоловіка може хлопцезнавство, *boyhood studies*, яке виникло у XXI сторіччі. Від 2007 року видають часопис «ТНУМОС. Journal of Boyhood Studies», а кількість публікацій вже перевищує кілька тисяч [Кон, 2009]. Відзначає лише три аспекти.

Згідно з періодизацією, прийнятою Всесвітньою організацією охорони здоров'я, індивіда вважають дитиною до 18 років. Тут виокремлюють кілька фаз: немовлячі роки (до 2—3 років), раннє дитинство (до 6 років), середнє дитинство (до 12 років), підлітковий та юнацький вік (до 18 чи 19 років). Межі періодизації є проблематичними. Але набагато значливішим є питання про те, коли хлопець стає чоловіком. Як хлопець стає чоловіком? При виокремленні хлопчика переважно фігурують три опозиції: дорослий/недорослий, самостійний/несамостійний, дівчина/не дівчина. Латиські слова на позначення хлопця — *zēns, puika* — запозичені, але у них є значення «слуга». В інших мовах є таке саме значення, а також — «простолудин, раб». Дорослі чоловіки у спільних розмовах зазвичай уникають називати один одного хлопчиком, натомість жінки доволі часто, навіть до сивих кіс, вживають поміж собою звернення «дівчино» та «дівчата». Чоловік може називати дружину дівчиною, протилежний же варіант малоймовірний, ба й неможливий, якщо тільки чоловік не девальвується. Хлоп'яцтво, звичайно, не є надчасовою ідентичністю. Але знаючи, які техніки та процедури є у чоловічому побуті, легше зрозуміти, як хлопець стає чоловіком.

Третій аспект пов'язаний з трансвестизмом, транссексуальністю [Ніррел, 1977]. Можна вказати на шекспірівського *boy actor* та Розалінду, її історичні трансформації. Нагадаю слова Розалінди, тобто слова хлопця, який грає жінку, в епілозі: «Якби не була жінкою, то всіх вас розцілювала б». Але зараз впливовішим або принаймні популярнішим є обріз Пітера Пена. У виставах його грають зазвичай молоді жінки. Вічно молодий, такий, що не дорослішає, Пітер Пен — або жінка, яка ніколи не стає настільки дорос-

лою, щоб бути чоловіком. Обмежуся двома заувагами. Пітер Пен зачакловує Бадена-Поувела, фундатора руху бой-скаутів. Скаутство сполучне з авангардом, розвідниками та «піонерами». Еквівалент у радянській системі — паравійська організація піонерів. Але в усі ці дискурсивні практики вплетено безстатевого хлопця або жіночо-юнацького, індивіда, що ніколи не старішає. Відлунням Пітера Пена є й Майкл Джексон. Залишається сумний висновок — сучасність розпочалася набагато раніше, вона має доволі тривалу історію...

ДЖЕРЕЛА

- Кон И.* Мальчик — отец мужчины. — М., 2009.
- Alexander W.* The History of Women. From the Earliest Antiquity to the Present Time. — London, 1779.
- Forster J.G.* Leitfaden zu einer künftigen Geschichte der Menschheit // Neues Deutsches Museum. — 1789. — Bd. 1. — S. 269—283.
- Foucault M.* Les anormaux. — Paris, 1999.
- Garber M.* Vested Interests. Cross-Dressing and Cultural Anxiety. — New York, 1992.
- Hippel T.G.* Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber (1793). — Frankfurt am Main, 1977.
- Illich I.* Gender. — New York, 1982.
- Illich I.* Genus. Zu einer historischen Kritik der Gleichheit. — München, 1995.
- Iselin I.* Geschichte der Menschheit. — Zürich, 1768.
- Kant I.* Werke. — Darmstadt, 1971. — Bd. 10.
- Kucklick Chr.* Das unmoralische Geschlecht. Zur Geburt der Negativen Andrologie. — Frankfurt am Main, 2008.
- Laqueur Th.* Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud. — Cambridge, 1990.
- Mayreder R.* Zur Kritik der Weiblichkeit. — Wien, 1998.
- Meiners C.* Grundriss der Geschichte der Menschheit. — Lemgo, 1798 (Königstein, 1981).
- Pockels C.F.* Der Mann. Ein anthropologisches Charaktergemälde seines Geschlechts. — Hannover, 1805. — 2 Bde.
- Rohleder H.* Die Masturbation. Eine Monographie für Ärzte, Pädagogen und gebildete Eltern. — Berlin, 1921.
- Schiller F.* Über die ästhetische Erziehung des Menschen. — Stuttgart, 1997.
- Sprengel E.J.* Das andere Geschlecht, das Bessere Geschlecht. — Berlin, 1798.

Ігор Шувасєв — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АН Латвії. Сфера наукових інтересів — філософська антропологія, гендерна проблематика.
